

НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ЩОДЕННИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

(Вісім Шевченкових записів, які не коментувалися зовсім
або трактувалися некоректно, неточно)

*Пропонуємо 8 мініатюр, які певним чином розкривають
авторські підходи до прочитання Шевченкових текстів*

Володимир Мельниченко
доктор истор. наук,
академік НАПН України,
лауреат Національної премії
України
імені Тараса Шевченка,
м. Київ

1. «Мені не прийшла тоді блага думка обзвестися записним зошитом»

Почнемо з давно існуючої версії про те, що у Тараса Григоровича був, окрім відомого нам усім Щоденника, який він вів у червні 1857 р. – травні 1858 р., був ще один, нібито написаний у червні 1847 р. – лютому 1848 р., а згодом спалений. Отже, чи був такий окремий факт, сиріч вельми серйозна подробиця, в Шевченковому житті?

З цього приводу є чимало в цілому подібних свідчень. Ще в 1924 р. літературознавець **М.А. Плевако** заявив, що «свій перший щоденник... кинув писати Шевченко через відчай і безнадійність...» У славнозвісному науковому виданні Щоденника (Журналу) в 1927 р. під редакцією **С.О. Єфремова** було висловлено припущення: «... Певне забув Шевченко, що принаймні один раз у його був Щоденник». А ще С.О. Єфремов авторитетно заявив: «Ми... можемо тільки пожалкувати, що, по-перше, не зберігся той щоденник з Орської кріпости, якого мало бути списано аж декілька місяців і, по-друге, що нової спроби поет не зробив давніш, як тільки 1857 р.». **С.П. Шестериков** у примітках до видання Щоденника в 1931 р. наполягав, що «роблячи запис у новому Щоденнику Шевченко геть забув про існування свого раннього досвіду». **П.І. Зайцев** так само категорично писав, що «... Шевченка зрадила пам'ять...» Але всерйоз ми не можемо закидати поетові таке безпам'ятство. Втім і видатний шевченкознавець **Л.Н. Большаков** абсолютно впевнено заявив, що «Щоденник існував – Шевченко вів його протягом більш як восьми місяців».

Звідки взялася ця категорична впевненість? А ось звідки. У листі до **В.М. Рєпніної** від 25–29 лютого 1848 р. Шевченко написав про те, що з часу прибуття в Орську фортецю, тобто від червня 1847 р., він вів Щоденник: «... *Сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу, – и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался – и сжег мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и уroda*»¹.

Але ж як пояснити те, що Тарас Григорович більше ніде й ніколи не згадував про нього, нікому й ніколи не говорив про нотатки в орському щоденнику, не залишив іншого письмового свідчення? Адже не було жодного сенсу приховувати це, принаймні від самого себе та друзів, яким і призначався Щоденник, заведений у 1857 р. Навпаки, розпочинаючи Щоденник, йому доречно було б згадати попередню спробу, але Шевченко впевнено зафіксував інше: «*Мне следовало был начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года*». Таким чином, якщо й було кілька несистемних записів (хіба що кілька сторінок, які можна спалити на догораючій свічці), то й сам Шевченко не вважав їх уже Щоденником, бо ще раз, ніби спеціально для тих, які його не зрозуміють, наголосив: «*Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзвестись записной тетрадью*». Сказано чітко й однозначно!

¹Тут і далі в авторському тексті слова Шевченка виділено напівжирним курсивом.

Тож, очевидно, й не було того Щоденника: «*А что же было бы, если бы я записал эту мрачную декорацию и бездушных грубых лицедеев, с которыми мне привелось разыгрывать эту мрачную монотонную десятилетнюю драму? Мимо, пройдем мимо, минувшее мое, моя коварная память!*» Можливо тоді, в 1848 р., у листі до близької йому жінки поет хотів особливо наголосити нестерпно тяжке й одноманітно-тужне життя на засланні, наскільки нестерпне, що він, усвідомивши це в ту мить, і «сам злякався»... Можливо, Тарас Григорович, пам'ятаючи колишню закоханість у нього Варвари Миколаївни, вигукував у листах до неї («*Боже мой!*»; «*Страшно! Пишите ко мне...*»; «*Что делать!*»; «*... И что же!*»; «*... Я... так страшно караюсь!*»; «*... Сколько надежд моих не сбылось!*»; «*Молитесь, молитесь, молитва ваша угодна Богу*»), нарікаючи на свою самотність у тяжкій неволі, неможливість порятуватися від самотності навіть у щоденнику та виключну, життєву важливість її листів у ситуації, коли немає з ким душевно поговорити: «*... Ваши искренние письма более всего помогут мне нести крест мой*». Це написано 25 лютого, а 28-го засланець, побоюючись, що поштовий зв'язок перерветься, благает: «*Пишите, ещё март месяц наш, а там — да будет воля Божия!*»

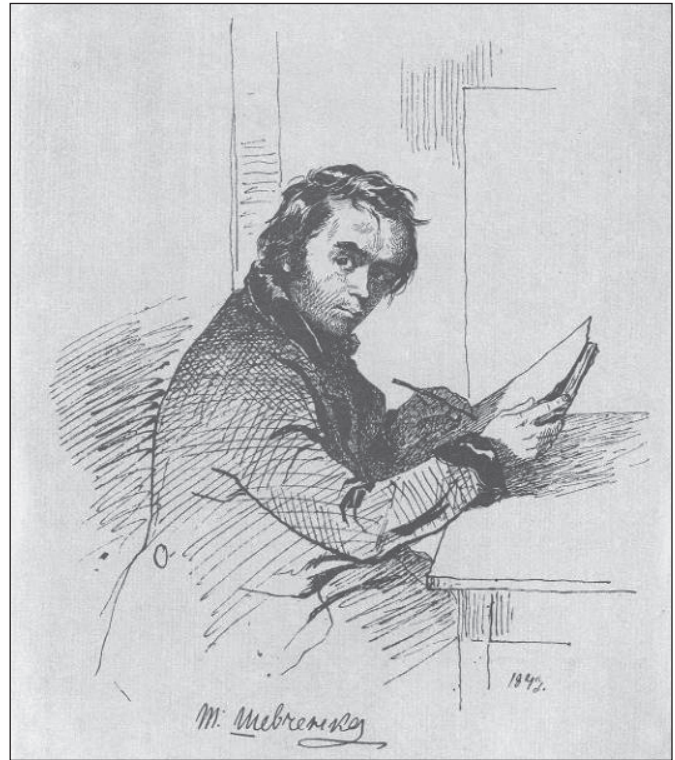
На мій погляд, ясні й точні Шевченкові свідчення в червні 1857 р. про відсутність у нього Щоденника десять років тому переконливо переважають його рядки в листі до В.М. Репніної в лютому 1848 р., і посилатися нині на поетове нібито «забуття» не варто.

2. «А писати охота страшна. І пір'я є застругані»

Не зайвим буде вяснити й таку менше значущу, проте цікаву подробицю – чим почав писати свій Щоденник засланець Шевченко? Звичайно, пером! Але яким? Уже на другий день – 13 червня 1857 р. – Тарас Григорович зраночку занотував: «*А писати охота страшна. І пір'я є застругані*»². На початку 1920-х рр. літературознавець **Б.С. Лепкий** упевнено пояснював: «*Застругані пера: тоді не було готових, сталевих пер, треба було стругати гусяче перо, щоб ним писати*». Це твердження неточне. Сталеві пера тоді вже були, і Шевченко ними користувався значно раніше, в тому числі на засланні. Скажімо, в листі до Шевченка з Оренбурга в Орську фортецю в жовтні 1847 р. від братів **Василя** і **Федора Лазаревських** повідомлялося, що вони надсилають йому «*6 тетрадок бумаги, 2 палочки сергучу, облаток и стальных перьев...*».

Отже, йдеться лише про те, що на момент початку Щоденника засланець не мав сталевих пера і вимушений був писати гусячим. А воно доволі швидко списувалося, що в роботі було незручно.

Так що Тарас Григорович уже на самому початку Щоденника не випадково бідкався: «*Обрезывая сию первую тетрадь для помянутых записок, я сломал перочинный нож. Происшествие, по-видимому, ничтожное и не заслуживающее того внимания, которое я ему оказываю, внося его как что-то необыкновенное в сию пеструю книгу. Случись этот казус в столице или даже в порядочном губернском городе, то, натурально, он не попал бы в мою памятную книгу. Но это случилось в киргизской степи, т. е. в Новопетровском укреплении, где по-*

Т. Шевченко. Автопортрет. 1843 р.

добная вещь для грамотного человека, как, например, я, дорого стоит, а главное, что не всегда ее можно достать и даже за порядочные деньги.

У «Словнику української мови» одне із значень слова «перо» – «*застругана велика пір'яна гуся... що в давнину використовувалась для писання*». Тобто, «перочинний ніж» — це невеликий кишеньковий ніж для застругування гусячого пір'я. Немає жодної потреби перекладати Шевченковий термін, як «складаний ніж», тим більше – діалектним словом «цизорик» (або «цезорик»), як це робили С.О. Єфремов і **Л.Т. Білецький**. Очевидно, що це слово Шевченко вживав. Ось у листі до **А.І. Лизогуба** від 7 березня 1848 р. із Орської фортеці він вдячно перелічував усе, що той прислав йому в подарунок: «*І Шекспір, і папери, і фарби, і цизорик, і карандаші, і пензлі – все цілісіньке*». Проте в Щоденнику нам залишено Шевченків словотвір – «перочинний ніж». Автор уживає його кілька разів, і в цьому контексті, на мою думку, він має залишитися в перекладі «перочинним ножем». Від слів «перо» (гусине) та «чинити», тобто робити що-небудь, у даному випадку – «застругувати перо».

До речі, лише в поемі **Павла Мовчана** про Тараса Шевченка зустрів я хвилююче точні слова про незастругане перо:

**От коли б знов огонь добути,
спіймати знов високу мить,
допоки на дорозі сутінь
й перо нестругане скрипить...**

Як відомо, понад тисячу років – від VII до XIX ст. ст. – головним інструментом для писання було пташине перо, найчастіше гусине. Воно й досі залишається символом літературної творчості та поезії.

²Тут і далі дозволю собі перекладати українською мовою деякі короткі, у межах одного-двох речень, Шевченкові записи в Щоденнику.

Та повернемося до Шевченкового Щоденника. Через сорок днів після його початку, списавши два зошити, 22 липня 1857 р. поет занотував: «...*Дістану свіжих чорнил... нове перо та паперу на третій зошит для свого журналу*». Наступного дня підтвердив, що каптенармус (завідувач військового складу) **Ф.К. Куліх** забезпечив його «*папером, пером і чорнилом...*». Можливо, що поет отримав тоді сталеве перо, принаймні записи від 22 і 23 липня суттєво відрізняються. Не викликає сумніву, що гусяче перо станом на 22 липня було відчутно списаним. Але напевне розібратися в цьому можуть лише фахівці-почеркознавці.

3. «Назнали місце в балці...»

Звернемося до рідкісної невинуватої правки Шевченкового тексту в сучасному академічному виданні Щоденника. 28 липня 1857 р. поет, строк заслання якого доходив до кінця, занотував, що домовився з друзями **Ф. Фіалковським** і **А. Обеременком** провести цей недільний день разом – засмажити баранину, випити по чарочці... Для цього, – пише Шевченко, – вони «*назнали місце в балці*» поблизу Новопетровського укріплення. У згаданому виданні, як і в інших, читаємо інше слово – «*назвали місце*», а в «Дневнике» (1931) навіть «*назначили место*», що помилково. Мабуть, редактори виходили з того, що в поетовому тексті трапилася описка. Насправді Шевченко вжив слово, що є в Словнику його знайомого **В.І. Далья**: «*Называть – дознаваться чего, узнавать и разузнавать*». Так само воно трактується і в «Словнику української мови»: «*Назнати — узнавати, вивідувати про існування, наявність чого-небудь*». Скажімо, у **П.Я. Мирного**: «*Назнав, каже, двір, що продається*». Правильне прочитання поетового тексту мало місце у ефремовському виданні Щоденника (1927), в Повному зібранні творів Тараса Шевченка в шести томах (1963) та виданні «Дневника» (1963).

4. «...Відправилися до купця Варенцова, музиканта і любителя мистецтв»

Так занотував Шевченко 24 березня 1858 р. у Москві, втім цей запис у Щоденнику не можна трактувати як свідчення того, що Шевченко проводив час у Москві, «*відвідуючи концерти популярних московських музикантів і акторів*» (**П.М. Федченко**). Справді, день 24 березня був насиченим, особливо запам'яталася зустріч із **С.Т. Аксаковим** і званий обід у книгарні Миколи Михайловича – сина **М.С. Щепкіна**, де поет зустрівся або познайомився з відомими «західниками» **І.К. Бабстом**, **Б.М. Чичеріним**, **М.Х. Кетчером**, **Д.Є. Міном**, **О.І. Кронебергом**, **О.М. Афанасьєвим**, **О.В. Станкевичем**, **Є.Ф. Коршем**, **М.Ф. Крузе** та ін. Та й виконання того вечора творів Бетховена й Моцарта було для поета несподіваним і радісним, але не щоденним, а лише одиничним випадком. Шевченко знав і любив творчість цих митців. Бетховена він згадував у повістях «Музикант», «Капітанша», в Щоденнику та листах називав композитора «*найвидатнішим музикантом*», а його твори «*чудесними творіннями*». В «Музиканте» читаємо: «... *Как будто с неба раздалась одна из божественных сонат божественного Бетговена*». Моцарт також згадується в «Музиканте», до речі, поруч із Бетховеном. У повісті «Варнак» так само: «... *Мы с нею играли в две руки некоторые сонаты Моцарта и Бетговена*». Оперу Моцарта «Дон Жуан» Шевченко називав чарівним творінням.

У академічних коментарях до Шевченкового Щоденника сказано, що московський купець і меценат **М.М. Варенцов** (1818–?) мешкав у будинку Четверикова в Басманній дільниці міста. Власне, цю адресу здобув **Л.Н. Большаков** й оприлюднив її у своїй книзі «*Іхав поет із заслання...*» (1977). Звичайно, хотілося уточнити, бо зник Шевченкові адреси в Москві визначати точно й чітко, тим більше, що й через 35 років адреса не з'явилася у «Шевченківській енциклопедії». Мої пошуки домовласника Четверикова нічого не прояснили, тому що в Басманній дільниці було два Четверикових – Дмитро та Іван, які мали будинки в Вознесенському, Денисівському, Сусальниковому і Сиром'ятниківському провулках. Але нарешті вдалося знайти точну адресу М.М. Варенцова саме на той час, коли в купця був Шевченко: «*Варенцовы Николай и Сергей Мих., Поч. Гражд., на Новой Басманной, соб. д.*». Отже, почесні громадяни Москви брати Варенцови мали власний будинок на Новій Басманній вулиці. «Справочная книга о лицах, получивших на 1872 год купеческие свидетельства по 1 и 2 гильдиям в Москве» містить відомості про те, що на час знайомства з Шевченком М.М. Варенцову, який народився у 1818 р., було сорок років. Він походив із старовинного купецького роду, з 1869 р. був купцем 1-ї гільдії і виборним від московського купецтва, займався торгівлею вовняної пряжі, контора знаходилася в Козмодем'янському провулку на Покровці. Брати на початку 1870 рр. жили там само на Новій Басманній вулиці, але тепер уже в різних будинках. Очевидно, в 1858 р. М.М. Варенцов ще не відпускав від себе брата, який був молодшим за нього на шістнадцять років. Твердження про те, що «*Шевченко не раз зустрічався з ним у Москві*», висловлене в «Шевченківській енциклопедії» (Т. 1), не відповідає дійсності.

Шевченко зауважив у Щоденнику, що у купця «*зустрівся я з деякими московськими художниками і музикантами...*», але їхніх прізвищ не встановлено. Гортаючи московські березневі газети, я знайшов у «Литературном отделе Московских ведомостей», зокрема в рубриці «Музыкальные известия», інформацію про концерт 13 березня «*талановитого піаніста Шпаковського за участю молодого та обдарованого віолончеліста Давидгофа і співака-баритона Сироткіна*. Шпаковський виконував твори Шопена, Мендельсона. У той час у Москві виступав також молодий віолончеліст **О. Шміт**, у концерті якого брав участь 29-річний піаніст і композитор **А. Рубінштейн** із виконанням своїх творів, судячи з усього – майбутній засновник Імператорського музичного товариства (1859) і першої в Росії консерваторії (1862). Газета писала, що «*Рубінштейн має великий талант*». Під його музику співала «прекрасна співачка Оноре». Цей концерт пройшов «*при голосному висловленні співчуття з боку слухачів*». Може, хтось із названих митців і був запрошений багатим купцем М.М. Варенцовим на вечір, у якому взяв участь Шевченко, проте впевненості в цьому немає.

5. «Вельмишановний М.О. Максимович улаштував мені обід...»

Цей запис Шевченко зробив у Москві наступного дня, 25 березня. Званий обід на честь поета відбувся на свято Благовіщення Пресвятої Богородиці: «*Максимович дал нам обід на Благовещение по случаю возвращения Шевченка*» (**Г.П. Галаган**). Проте деякі дослідники, в тому числі

П.В. Жур, писали, що М.О. Максимович влаштував обід «у своїй квартирі “на Благовещенке”». Це — помилка.

Насправді, як мені вдалося встановити, **М.О. Максимович**, який із дружиною Марією Василівною приїхав у Москву, жив у М'ясницькій дільниці Басманського району, в будинку Л. Гофмана, що знаходився в Дев'ятинському провулку (тепер – Дев'яткін провулок). Прямуючи до М.О. Максимовича, Шевченко проїжджав по Маросейці – вулиці, назва якої пов'язана з Україною. Саме на ній у XVII–XVIII століттях знаходився малоросійський постійний двір, де зупинялася свита офіційних представників гетьманів України.

Хто ж був на обіді? – **М.С. Щепкін**, сини **Аксакова** – **Іван** і **Костянтин**, – а також: відомий публіцист і громадський діяч, слов'янофіл **О.І. Кошелєв** із дружиною **О. Шевченко**; знайомий поета ще з 1840 рр. український поміщик-меценат, діяч громадського руху, ліберал **Г.П. Галаган**; російський історик, бібліограф, археограф **П.І. Бартенєв**; мати слов'янофілів **Івана** й **Петра Кирєєвських** **Є.П. Єлагіна** та ін. Таким чином, якщо 24 березня в книгарні сина артиста **М.М. Щепкіна** Шевченко спілкувався в основному з блискучими «західниками» ліберального напрямку, то у **М.О. Максимовича** потрапив до кола відомих слов'янофілів. Не випадково Шевченко занотував у Щоденнику, що «*впродовж тижня я зустрівся і познайомився тут з такими людьми, з якими впродовж багатьох років не вдалося б зустрітись*».

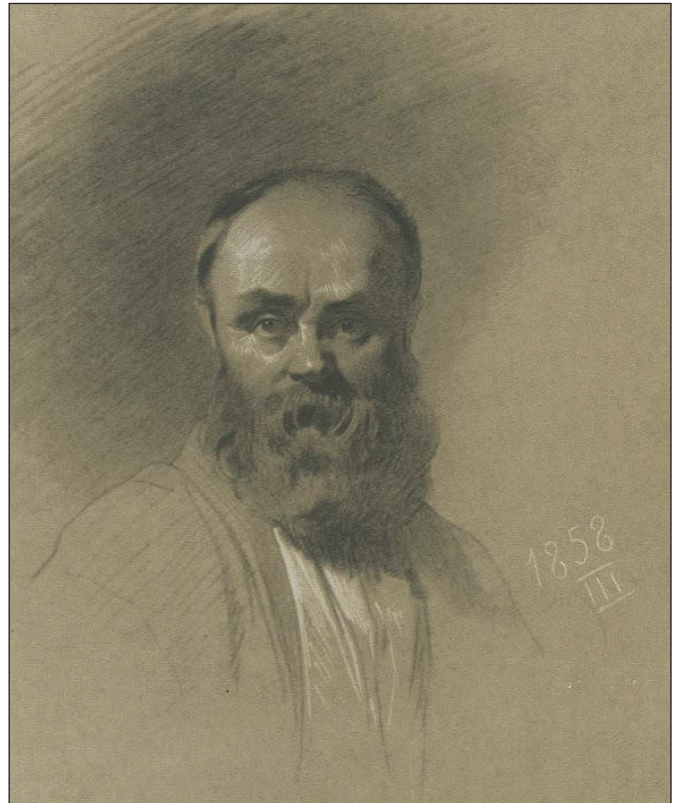
Михайло Олександрович прочитав вірш на честь поета:

**На святе Благовіщення
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як дуже за тобою
Тужила Вкраїна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.**

Шевченко слухав, глибоко зворушений. Та й інші гості були схвильовані, а **М.С. Щепкін** ридма ридав. Сам **М.О. Максимович** ледве стримував сльози.

**Хвалить Бога!.. Вже й ти з нами,
Наш любий Кобзарю!
Бувай здоров нам на радість,
А собі – на славу!
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людську волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати-Вкраїна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!**

Обід перетворився на справжнє пошанування великого українця.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1858 р.

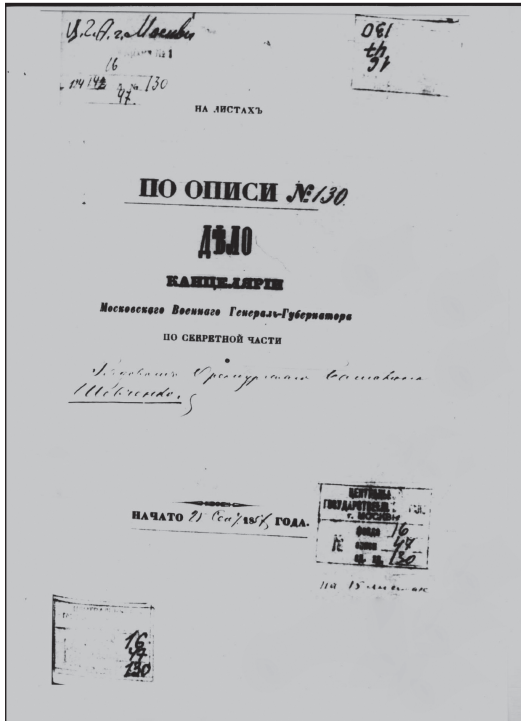
6. «Залишив я гостинну Москву»

Це Шевченко зафіксував у Щоденнику 26 березня 1858 р., у день від'їзду з Москви до Петербурга. Втім я знайшов у архіві документ, за яким поет у цей день лише... прибув до Москви! Та про все по чину.

Виконувач обов'язків московського обер-поліцмейстера полковник **Олексій Іванович Кропоткін** уже збирався на обід, коли повідомили, що в касі Миколаївського вокзалу взяв квиток на потяг до Петербурга піднаглядний Шевченко. Смакуючи наперед сите застілля, не обтяжене недавнім постом, князь не відразу зрозумів усі тонкощі цієї ситуації. «*Хай від'їжджає, й без нього справ вистачає*», – лінкувато подумав **О.І. Кропоткін**. І тут його пройняло: «*Наказували слідкувати за цим відомим малоросом! Очей не спускати! І все це височайшим повелінням! Але ж його підлеглі жодного разу письмово не доповідали, що робив Шевченко в Москві... Нероби і лобуряки!*»

Правда, **О.І. Кропоткіна** інформували, що бачили бородатого Шевченка з червоним оком та запаленим висипкою чолом, який ходив разом із артистом **М.С. Щепкіним** по місту. Більше того, кілька днів тому їх обох бачили поряд із домом обер-поліцмейстера – завертали до **С.Т. Аксакова**. Та це не прописано на папері. Виходить, що піднаглядний Шевченко виїздить із Москви, а він навіть не доповів про його... приїзд у письмовому вигляді! Нещодавно вступив у виконання обов'язків і фактично проігнорував вказівку згори! Подібне добром не закінчується, так і генеральське звання може віддалитися... Князь дратівливо вилаявся і велів викликати керуючого канцелярією. Невідомо, що він говорив підлеглому, та трапився мені в архіві папір, який він тоді підписав:

³Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11.

Справа канцелярії Московського військового генерал-губернатора по секретній частині «Про рядового Оренбурзького батальйону Шевченка».

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору Исправляющего должность Московского Обер Полицмейстера

Рапорт

Означенный в предписаниях Вашего Сиятельства к бывшему Г-ну Обер-Полицмейстеру и ко мне, от 26 сентября прошлого года и 5 сего марта за №№ 1066 и 219, отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижегородской губернии проездом в СПетербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Щепотьева.

О чем имею честь донести Вашему сиятельству, при-
совокупляя, что за Шевченко до выезда его отселе в СПетербург, строгий полицейский надзор учрежден.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

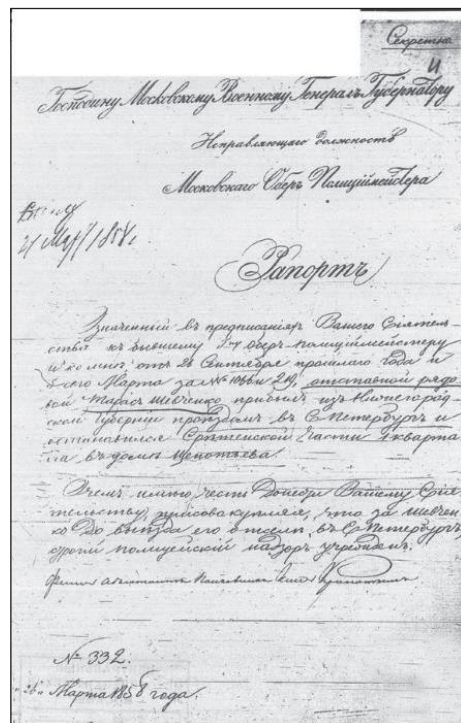
№ 332.

«26» марта 1858 года³.

Князь Кропоткін уважно прочитав папір, залишився задоволеним його службовою улесливістю та діловою лаконічністю, схвально відзначив, що звернення до військового генерал-губернатора написано цілковито з великих початкових літер, які виписані особливо красиво та вишукано, як, втім, і назва його – О.І. Кропоткіна – посади. Особисто вписуючи свої регалії та старанно виводячи підпис, він знову відчув якесь внутрішнє занепокоєння і знову уважно прочитав рапорт. Потім різко і рішуче підкреслив у кінці четвертого рядка: «отставной рядо-»; перенос цього слова, три літери – «вой» він уже не чіпав, оскільки перо мимохіть потяглося до справжнього джерела роздратування полковника – прізвища піднаглядного. Коли О.І. Кропоткін гнівливо підкреслив два слова – «Тарас Шевченко», – його рука здригнулася, і документ це на-
завжди закарбував...

Відверто брехливий рапорт про Шевченка підписав виконувач обов'язків московського обер-поліцмейстера. Та його можна зрозуміти: не хотів полковник втрачати цю вельми поважну та вигідну посаду. Ніяк не хотів! Тому і згрішив мимоволі. До того ж був упевнений, що військовий генерал-губернатор А.А. Закревський не вникатиме в цю справу, тим більше не стане перевіряти. Інакше полковник не посмів би доповідати про прибуття в Москву піднаглядного Шевченка в день його... від'їзду.

Взагалі в той час поліцейський нагляд був поставлений поганенько. Постійні агенти вешталися ринками і трактирами, дуже рідко проникали в будинки «пристойного товариства», в якому обертався всі дні свого перебування в Москві Шевченко. Шпигуни-добровольці приносили, як правило, фальшиві донесення, які часто були результатом зведення дрібних рахунків. У оточенні Шевченка в Москві таких осіб не було. Що стосується постійного нагляду, то він, за словами дослідника П. Кошеля, «певно, здійснювався відносно рідко і найчастіше працював вхолосту».

Рапорт виконуючого обов'язки Московського обер-поліцмейстера від 26.03.1858 р. Московському військового генерал-губернатору про прибуття Т. Шевченка в Москву

У цьому документальному контексті дивно виглядає твердження про те, що прагнення А.А. Закревського «встановити залізну дисципліну з чіткою регламентацією передавалося і його підлеглим». Якщо дещо й передавалося, то, найперше, страх втратити вигідну посаду й роботу. Так само не мотивована документами заява того ж автора, що чиновники канцелярії московського військового генерал-губернатора нібито «найбільше переймалися тим, аби Шевченко вчасно отримав заборону на проживання в першій столиці і Московській губернії». Насправді, в цьому не було потреби, бо ще до проїзду Шевченка через Москву в Петербург тамтешній військовий генерал-губернатор П.М. Ігнат'єв 25 лютого 1858 р. повідомив А.А. Закревського про дозвіл Шевченкові проживати в Петербурзі і

³Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11.

відвідувати класи Академії мистецтв, наданий на прохання великої княгині Марії Миколаївни. Через тиждень – 5 березня 1858 р. – А.А. Закревський передав цю інформацію О.І. Кропоткіну⁴. Тому безпідставне ще й твердження, що Марія Миколаївна вже після цього нібито «клопоталася про дозвіл, аби Шевченко зміг з Москви переїхати до Петербурга...»⁵.

Втім повернемося до О.І. Кропоткіна, якому ще треба було доповісти про «відбуття» піднаглядного Шевченка з Москви. О.І. Кропоткін із цим упорався блискуче. Почкавши декілька днів, він звернувся до А.А. Закревського знову:

**«Господину Московскому Военному
Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер Полицимейстера**

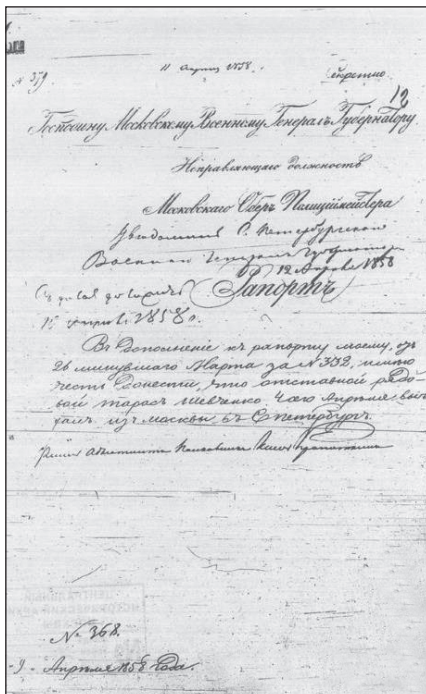
Рапорт

В дополнение к рапорту моему от 26 минувшего марта за № 332 имею честь донести, что отставной рядовой Шевченко 4 сего апреля выехал из Москвы в С-Петербург.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 368.

“9” апреля 1858 года.”

**Рапорт виконуючого обов'язки Московського
обер-поліцейстера Московському військовому
генерал-губернатору про від'їзд Т. Шевченка з Москви**

Як бачимо, цього разу московський обер-поліцейстер О.І. Кропоткін, який, до речі, заслужив на згадку в «Шевченківській енциклопедії», не поспішав доповідати відверту неправду: все одно Шевченко давно відбув із Москви. Зрештою, в канцелярії московського військового генерал-губернатора про це не знали і, отримавши рапорт

О.І. Кропоткіна, 12 квітня наклали на нього резолюцію: «Уведомить С.Петербургского Военного генерал-губернатора». І повідомили! А.А. Закревський офіційно сповістив П.М. Ігнат'єва що «Тарас Шевченко 4 сего апреля выехал из Москвы в С.Петербург»⁶. У Петербурзі, напевне, здивувалися надто пізньому повідомленню про опального поета, який уже понад півмісяця жив у місті.

Щодо виконуючого обов'язки московського обер-поліцейстера О.І. Кропоткіна, то він у тому ж 1858 р. став генерал-майором.

7. «Зустрів... графа Толстого, автора солдатської севастопольської пісні»

У записі від 8 квітня 1858 р. у Шевченковому Щоденнику читаємо, що в гостях у колишнього польського політичного заслання лікаря П.А. Круневича він зустрів знаменитого «**графа Толстого, автора солдатської севастопольської пісні...**» У сучасному академічному коментарі до цих слів стверджується, що «авторство «солдатської севастопольської пісні» – колективної пісні севастопольців про бій 4 серпня 1855 р. приписувалося одному Л.М. Толстому, учаснику тих подій».

Таке категоричне твердження щодо «колективної пісні», на мій погляд, є некоректним. Справді О.І. Герцен, який опублікував «Песню про сражение на реке Черной 4 августа 1855 года» у № 3 «Полярной звезды» за 1857 р. (разом із піснею «Как восьмого сентября...», у створенні якої, певно, взяв участь і Л.М. Толстой), зауважив: «Ці дві пісні списані зі слів солдат. Вони не є твором якого-небудь окремого автора, в їхній побудові неважко розпізнати вираз чисто народного гумору». Проте відомо, що пісню про поразку російських військ під Севастополем 4 серпня 1855 р., на відміну від пісні «Как восьмого сентября...», включено до зібрання творів Л.М. Толстого. Мотивовано це тим, що «пісня написана Толстим в 1855 році за свіжими враженнями від кровопролитної битви на річці Чорній. Толстой брав участь у цьому бою, і всі факти та характеристики, які наводяться в пісні, історично правдоподібні. Особи, які згадуються в пісні (в негативному контексті. – В.М.), – вищі чини російської армії». Це той яскравий приклад, коли колективна народна пісня має свого конкретного автора.

В даному випадку Шевченко в черговий раз показав абсолютну точність свого запису перед сучасними коментаторами, які намагалися його, так би мовити, напоумити. З піснею Тарас Григорович, очевидно, був знайомий ще в Новопетровському укріпленні.

Цікаво, що на початку цього століття в академічних коментарях до повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», де Шевченко згадує «страшный четвёртый бастион в Севастополе», було зазначено, що «це укріплення з великою художньою силою описав Л. М. Толстой у нарисі «Севастополь в декабре месяце»...». Проте лише після новітньої публікації відомого літературознавця О.В. Бороня⁷ стало вповні зрозуміло, що Шевченкова згадка в повісті про четвертий бастион – найнебезпечніший під час оборони Севастополя – справді корениться в оповіданні Л.М. Толстого «Сева-

⁴Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 9 і 9 зв., 10.

⁵Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847–1859). Метаграфовані тексти. Факсиміле. Київ: Арій, 2018. С. XXXIII.

⁶Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 13.

⁷Бороня О. Ремінісценція з нарису Льва Толстого в повісті Тараса Шевченка. Слово і час, 2019, № 3. С. 27–32.

стополь в декабрі місяце» (1855), яке було першою спробою письменника художньо осмислити моторошний матеріал Кримської війни 1853–1856 рр. Нагадаю, що Л.М.Толстой особливо вказував на «этот страшный бастион»: «*Так вот он, четвертый бастион, вот оно, это страшное, действительно ужасное место!*...».

Кваліфікуючи заторкнутий міні-фрагмент із Шевченкової повісті, як ремінісценцію з нарису Л.М. Толстого, **О.В. Боронь** у своїй праці⁷ пише: «Індикатором зв'язку з твором-попередником виступає епітет “страшный”. Для читачького сприйняття, ясна річ, не важить походження аналізованої фрази, проте в уяві сучасного ерудованого реципієнта вона неминуче пов'язується із “Севастопольськими рассказами” Толстого, котрий чи не єдиний тоді показав страхіття й безглуздість війни, яку Микола I розв'язав у імпершівіністичному запамороченні... Шевченко в такий спосіб збагачує власний виклад додатковими асоціаціями, звільняючи себе від необхідності вдаватися до розлогих описів і пояснень».

Проаналізувавши наявність у Шевченковій лектурі тогочасних журналів із публікаціями творів Л.М. Толстого, О.В. Боронь обґрунтовано показав обізнаність поета з його творчістю. Подібні, сказати б, точкові дослідження, спрямовані на в'яснення конкретних, окремих подробиць Шевченкової біографії та творчості, вважаю в даний час особливо важливими та плідними.

Повертаючись до Шевченкової нотатки, зауважу, що поет помилився, прийнявши за Льва Миколайовича його брата **Миколу Миколайовича Толстого** (1823–1860), офіцера і літератора. Сам Л.М. Толстой у той день ще був у Москві. Насправді, Шевченко і Л.М. Толстой уперше зустрілися в Петербурзі через рік – 10 березня 1859 р. – на урочистому обіді на честь актора **О.Є. Мартинова**. Того дня Л.М. Толстой приїхав із Москви в Петербург і 20 березня знову відбув у Москву, а з травня 1859 р. уже був у Ясній Полянні, звідки виїжджав за кордон, найперше в Німеччину, в Росію повернувся в квітні 1861 р. Таким чином, із Шевченком він уже не зустрічався. Про смерть українського генія в щоденнику чи інших документах Л.М. Толстого немає жодної згадки.

Цікаво, що познайомитися вони справді могли на рік раніше – в Москві. Відомо, що дорогою із заслання в Петербург Шевченко гостював у М.С. Щепкіна від 11 до 26 березня 1858 р. Ще **Л.Н. Большаков** звернув увагу на те, що в цей час, точніше, від 18 березня і до 9 квітня 1858 р. у Москві знаходився і Л.М. Толстой, тобто протягом майже дев'яти днів вони обидва перебували в одному місті.

8. «Зайшли випадково в музичний магазин Пеца...»

Цей запис Шевченко зробив 7 травня 1858 р., і коментатори часто його поправляли, мовляв, треба писати «*Петца*». Скажімо, в останньому академічному виданні Щоденника (2003) коментар виглядає так: «*Має бути Петца*». **П.І. Зайцев** навіть виправив Шевченка в самому тексті: «*Зайшли випадково до музичної крамниці Петца*». Такий варіант написання допускається, проте навіть підправляти Шевченка, коли насправді в XIX столітті в Петербурзі діяв німецький нотовидавець і торговець музичною, особливо гітарною, літературою, котрий офіційно зафіксований, як **Юган Корнелій (Іван Карлович) Пец (Petz)**, купець 3-ї гільдії, почесний член Санкт-Петербурзького Філармонічного товариства від 1826 р., власник

кількох музичних магазинів на Великій Морській вулиці. Видавничою діяльністю почав займатися в 1810 р., у 1815 р. відкрив бібліотеку з видачею книг, мотивуючи це тим, що «*при нинішній дорожнечі музичних творів необхідно й корисно завести музичну бібліотеку*». Пец І.-К. уперше суттєво збільшив випуск нотних видань, орієнтуючись не лише на аристократичні кола, але й на любителів музики середнього достатку. Особливо успішно пішли у нього справи після 1812 р., коли під час пожежі в Москві згоріли нотні склади і підприємства московських конкурентів. У магазині І.-К. Пеца, крім виданих ним самим музичних творів, можна було придбати ноти з Австрії та Німеччини. Наприкінці 1820-х рр. його справа перейшла до **К.-Р. Клевера** (1803–1849).

Магазин І.-К. Пеца придбав у 1847 р. відомий музичний видавець, торговець нотами і книгами, купець II гільдії **Стелловський Федір Тимофійович** (1826–1875). У 1853 р. він відкрив власний музичний магазин. Важливо знати, що фірма І.-К. Пеца на виданнях Ф.Т. Стелловського позначалася ще впродовж багатьох років: «*В магазине И. Пеца, ныне Ф. Стелловского*». Кореспондент відомої газети «Северная пчела» писав у 1851 р.: «*Мы, старожилы петербургские, даже не помним, когда основан г. Пецом музыкальный магазин... Дом его... перестроен, но магазин в нём остался, и теперь процветает под тем же названием, хотя г. Пец давным давно выбыл из России восвояси и наслаждается покоем в Дрездене*». Скоріше за все, І.-К. Пец і помер у Дрездені.

У сучасних мистецтвознавчих працях, зокрема спеціальному дослідженні **Ф.Е. Пуртова** про німецьких нотовидавців Петербурга першої чверті XIX століття, прізвище збережено – І.-К. Пец.

Звісно, Шевченко бував у Щоденнику неточним або навіть помилявся в назвах, прізвищах і т. ін., але насправді найбільше вражає його блискуча пам'ять і достовірність у записах, які треба поважати.

* * *

Робота над осягненням Щоденника переконує, що на вічному шляху нації до розуміння й осмислення Шевченка цей унікальний твір важить не менше, ніж «Кобзар», але, на превеликий жаль, ми знаємо й цінуємо Щоденник значно менше. Нинішній час особливо настійно вимагає подолати нарешті цю давню й прикру традицію-недоречність. Найперше серед юнацтва. Для формування в сучасного молодого покоління нової генної матриці історичної пам'яті треба покласти Шевченків Щоденник у підвалини наукової історико-літературної бази, що становить фундамент опанування гуманітарних дисциплін у всіх закладах освіти.

До речі, на початку липня 1857 р. Тарас Григорович якось особливо сповідально-тепло занотував, що Щоденник «*став для мене необхідним, як стражденному лікар*». Отже, і для нас він, очевидно, потрібний, і хай би це щиро-сердне Шевченкове зізнання надихнуло кожного з українців обов'язково прочитати його Щоденник — день за днем, думка за думкою, речення за реченням, слово за словом... І тоді Шевченко стане ще ближчим і ріднішим, а взаєморозуміння з ним — особистішим і глибшим. Відчув на собі. ■